

UOT 81 41; 801.

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2025.1.170>

RÜZGAR CAMAL

**KƏNGƏRLİ RAYONU OYKONİMLƏRİNİN ETİMOLOJİ TƏHLİLİNDƏ
KƏNGƏRLİ TAYFA QOLLARININ İZLƏRİ**

Məqalədə dilçiliyin xüsusi şöbəsi olan Etimologiya və onomastik vahidlərin etimoloji tədqiqinin elmi əhəmiyyəti haqqında məlumat verilir. Azərbaycanın, eləcə də dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının bugünkü Kəngərli rayonunun ərazisində yerləşən qədim yaşayış məntəqələrinin adları etimoloji təhlilə cəlb olunaraq onlardan Kəngərli tayfalarının adı ilə bağlı olanlar araşdırılmışdır. Həmçinin, bəhs olunan oykonimlərin tarixi əsasını kəngərlilərin hansı qollarının adından götürdüyü də diqqətə çatdırılan məsələlərdəndir. Eyni zamanda həmin oykonimlərin tarixi qaynaqlarda əksini tapmış ilkin versiyası ilə bugünkü versiya qarşılaşdırılmışdır. Biz Kəngərli rayonu inzibati ərazisinə daxil olan on bir yaşayış məntəqəsinə (Qıvraq, Böyükdüz, Çalxanqala, Xıncab, Xok, Qabıllı, Qarabağlar, Şahtaxtı, Təzəkənd, Yeni Kərki, Yurdçu) mənbələr əsasında etimoloji aspektdən nəzər salaraq onlardan adları, o cümlədən, etimologiyası Kəngərli tayfalarına, bilavasitə kəngərlilərin qollarının adına söykənən bir neçə məntəqə adlarına diqqət yetirmişik.

Açar sözlər: Naxçıvan, Kəngərli, etimologiya, etnonim, oykonim.

Giriş. Məlumdur ki, dilçilik müstəqil elm sahəsi kimi formalaşmazdan əvvəl dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə bağlı məsələlərin təhlili, tədqiqi, o cümlədən, dilçiliyin bu və ya digər problemlərinin həlli ilə filosoflar məşğul olmuşlar. Dilçilik elminin mühüm, eyni zamanda çətin və səy tələb edən bölmələrindən biri olan etimologiya da bu baxımdan istisna deyil. Belə ki, etimologiyanın ilkin prinsipləri Yunan dilçiliyində bərqərar olmuşdur və dilçiliyin bir şöbəsi kimi formalaşmış meydana gəlməsi qədim yunan filosoflarının adı ilə bağlıdır. Yunan dilindən tərcümədə “həqiqət” və “elm” sözlərinin konsepsiyasından meydana gəlmiş bu termin dilçiliyin sözlərin mənşəyindən bəhs edən xüsusi şöbəsini bildirir.

Etimologiya və etimoloji araşdırmalar hər bir dilin, o cümlədən, həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixinin, etnogenezinin və keçdiyi inkişaf yollarının öyrənilməsində oynadığı müstəsna rol baxımından böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda həm A.Dilaçar, S.Nişanyan kimi şəxslərin türk dillərinin etimologiyasını saxtalaşdırmaq cəhdlərini, həm də müstəqilliyimizdən əvvəlki illərdə milli mənşəli oykonimlərimizin dəyişdirilmək yolu ilə saxtalaşdırılması siyasətini nəzərə alsaq, bu sahədəki araşdırmaların labüdlüyünü görürük. Qeyd etdiyimiz kimi, onomastik vahidlərə sadəcə xüsusi adlar kimi baxmaq düzgün deyil. Onlar həm də tariximiz, milli kimliyimiz, etnik mənsəbiyyətimiz haqqında geniş məlumatlar əks etdirir. Bu nöqtəyi-nəzərdən onların etimoloji təhlili böyük əhəmiyyət daşıyır. Bunu da unutmaq olmaz ki, bəzən ayrı-ayrı sözlərin arxaikləşməsi ilə qarşılaşırıq və bu siyasi proses onomastik sistemdən də kənar deyildir. Biz Kəngərli rayon məntəqə adlarını mənbələr əsasında araşdırarkən, onların da müəyyən siyasi təsirlərlə üzləşdiyini görürük.

Naxçıvanın təkcə Azərbaycanın yox, dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olduğunu nəzərə alıqda, xüsusilə, bu bölgənin onomastik sistemini təşkil edən vahidlərin etimoloji tədqiqat obyektinə kimi nə qədər əhəmiyyətli olduğu məlumdur. Bu baxımdan Kəngərli rayon məntəqə adları – oykonimlərinin də mənbələr əsasında üzə çıxarılması, onların hansı tayfalara məxsus olduğunu mənbələr əsasında təsdiqi xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır. Təbii ki, bu adların tədqiqində ən vacib məsələlərdən biri də onların etimoloji təhlilidir.

Biz mənbələrə istinadən müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı rayonların tərkibinə daxil edilmiş, 23 mart 2004-cü ildən isə, yeni inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən Kəngərli rayonu adı altında birləşdirilmiş Naxçıvan Muxtar Respublikasının bir neçə qədim yaşayış məntəqəsinə etimoloji aspektdən nə-

zər salmaq və onlardan adları, o cümlədən, etimologiyası Kəngərli tayfalarına, bilavasitə kəngərli-lərin qollarının adına söykənən bir neçə oykonimə diqqət yetirmək istərdik.

Kəngərli rayon oykonimlərində Kəngərli tayfalarının izləri. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 23 mart 2004-cü il tarixli sərəncamına əsasən, Babək rayonu ərazisindən Böyükdüz, Çalxanqala və Xıncab, Şərur rayonundan Xok, Qarabağlar, Qıvraq, Şahtaxtı, Yeni Kərki və Yurdçu kəndləri və onları inzibati ərazi dairələrini əhatə edən əraziləri daxil edilməklə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Babək və Şərur rayonlarının inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilərək Kəngərli rayonu yaradılmışdır. Yeni yaradılmış rayon üçün bu adın seçilməsi heç də təsadüfi deyildi, biz “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nə əsasən deyə bilərik ki, Sisyan nahiyəsində Salvartı yaylağı adlı ərazi Kəngərli tayfalarının yaşayış məskəni olmuşdur, eyni zamanda xalqın yaddaşında da Qıvraq, Qarabağlar və Xok kəndləri Kəngərli tayfalarının qədim yaşayış məntəqələri kimi həkk olunmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi, Kəngərli adlanan qədim türk əsilli tayfalar Naxçıvanın tarixi sakinlərindən olmuşlar, bununla bağlı olaraq qədim Şərur oykonimlərinin ilk dəfə sistemli şəkildə araşdıran tədqiqatçı alim F.Rzayev belə qeyd edir, *“Oğuz xanının öz dövründə kəngərlər mövcud idi və onlar Azərbaycanda oğuzlarla birləşmişlər. Onlar oğuzlardan da qabaq m. ö. ən azı IV minillikdə tarix səhnəsində olmuşlar. Biz oğuzların, m. ö. II minilliyin ortalarında mövcud olmaqla, ərazilərimizdə məskunlaşaraq, yerli sakinlər olduqları haqda məlumat vermişdik”* [6, s. 161].

Ölkəmizin ayrı-ayrı ərazilərini tədqiqat obyektinə çevirmiş müəlliflər də bu bölgələrin etnik tərkibi barədə məlumat verərkən, Naxçıvan əhalisinin böyük qisminin Kəngərlilərdən ibarət olduğunu vurğulayırlar. Həmin məsələyə elmi yöndən toxunan tədqiqatçılardan A.Abbasova yazır: *“Müasir türk xalqlarının bir çoxunun, o cümlədən də azərbaycanlıların etnogenezində iştirak edən, Osmanlı qaynaqlarında adı keçən qədim türk tayfalarından biri də Kəngərli türkləridir. Bir çox tarixi qaynaqlardan bəlli olur ki, kəngərlilərin Naxçıvandakı tarixi bizim eradan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır”* [1, s. 122-123]. Həmçinin Kəngərli tayfaları Naxçıvan xanlığının idarəetmə sistemində müstəsna rol oynayan qədim türk boylarından olmuşdur. Döyüşkənlikləri ilə seçilən Kəngər türkləri Naxçıvan xanlığının hərbi və ordu sahəsində də öz uğurlu xidmətlərini göstərmişlər. Beləliklə, bu rayonun adı qədim Kəngərli tayfa adı ilə adlandırılmışdır. Kəngərli oykoniminin etimoloji təhlilinə gəldikdə isə, bununla bağlı bir neçə ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir neçə mənbə üzərindən müqayisəli araşdırma aparan tədqiqatçı alim F.Rzayev belə qeyd edir, *“Kəngər adının mənası apardığımız tədqiqatlarda istər tarixi, istərsə də mifoloji yöndən araşdırılmış, adın “Kinq yer tanrısı” olduğu Kəngər adının bu mifdən gəlməklə “Kinq ərləri” mənası daşıdığı elmi faktlara istinadən əsaslandırılmışdır”* [7, s. 95].

İndiki Kəngərli rayonu ərazisində yerləşən və etimologiyası Kəngərli tayfa adı ilə bağlı olan yaşayış məntəqələrindən biri Xıncabdır. Xıncab kəndinin adına “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə Qarabağ, Xok və Qıvraq kəndləri ilə birgə Qarabağ nahiyəsinə daxil inzibati ərazi vahidi kimi rast gəlik [5, s. 29]. Həmçinin bu qaynaq vasitəsilə həmin tarixi dövrlərdə Xıncab kəndinin əhalisinin sayı və ailə vəziyyəti, eləcə də vergilər haqqında ətraflı məlumat toplamaq da mümkündür. Xıncab oykoniminin etimologiyasına gəldikdə isə, bu ad, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Kəngər tayfalarının adı ilə bağlıdır və səşəvəzlənmələri nəticəsində ilkin versiyasından uzaqlaşaraq Xıncab formasına düşmüşdür. Bununla bağlı F.Rzayev belə qeyd edir: *“Fikrimizcə, ad k~x, a~ı, q~c kimi səşəvəzlənmələrlə təhrif olunmaqla, Kanq+ab/ev ilkin formasından sonrakı mənbələrin yazılarına Xıncab şəklində düşmüşdür. Biz adın “Kanq/Kəngər evi mənasında olduğunu düşünürük”* [8, s. 129]. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, Xıncab oykoniminin Adil Bağirovun Naxçıvan oykonimləri ilə bağlı tədqiqatında fərqli izahı ilə qarşılaşmaq mümkündür.

Haqqında danışacağımız növbəti yaşayış məntəqəsi Kəngərli rayonu ərazisində yerləşən Qabıllı kəndidir. Qabıllı kəndi Ulu Öndər H.Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasının şəhər və rayonların inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi siyasətinin göstəricisi olan 1 mart

2003-cü il tarixli sərəncamına əsasən bir neçə kəndlə birgə adına qismən dəyişikliklər edilmiş yaşayış məntəqələrindəndir. Belə ki, kəndin adı Qarabullu variantından Qabıllı variantına salınmışdır. “Azərbaycan toponimləri” ensiklopedik lüğətində bu oykonimin Qabullu variantına rast gəlirik. (yenə orada) Qeyd edilir ki, *“Toponimin kəngərli tayfasının qabullu qolunun adı ilə bağlılığı güman edilir”* [3, s. 6]. Bu adın mənşəyinin izahı ilə bağlı V.V.Latışev, R.K.Uslar, İ.Miziyev kimi alimlərin əsərlərinə, eləcə də, F.Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərinə əsaslanaraq F.Rzayev “Naxçıvan makrotoponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri” kitabında kap lekseminin “Kavkaz” sözünün kökü kimi dəyərləndirmiş və bu sözün türk dillərində “ölkə”, “yurd”, “vətən”, “beşik” mənasını ifadə etdiyini, il/il leksik vahidinin də “yurd”, “vətən”, “vilayət” mənalı söz olduğunu, lakin bu halda “yurd, ilçə” şəklində adın məna izah etmədiyini və türk dillərinə xas **b~m** səsəvəzlənmə hadisəsini nəzərə alaraq “qam” lekseminin qədim türk sözü olduğunu və türklərin şamançılıq inanclarında “önü görən”, “peyğəmbər”, “şaman” və s. mənalarını diqqətə çəkərək sözün Qamilli-Şaman yurdu mənasında olduğunu və -lı şəkilçisinin ada sonrakı əlavə olduğunu qeyd etmişdir [8, s. 191-192].

Kəngərli rayonu ərazisində yerləşən və etimologiyası kəngər türkləri ilə bağlı olan digər bir kənd Şahtaxtı kəndidir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, 1936-cı ildə aparılmış milli mənşəli onomastik vahidlərimizin saxtalaşdırılması siyasətinin nümunəsi kimi Şahtaxtı məntəqə adı Yaqodabad kimi adlandırılmışdır [8, s. 35]. Qısa müddət sonra kəndin əvvəlki adı bərpa olunmuş və hal-hazırda Şahtaxtı şəklindədir. Şahtaxtı məntəqə adının etimoloji izahına gəldikdə, bu barədə dilçilik ədəbiyyatlarında fikir ayrılıqları olduğunu qeyd etmək yerinə düşərdi. Lakin bəhs etdiyimiz adın etimologiyası ilə bağlı “Azərbaycan toponimləri” ensiklopedik lüğətində belə bir fikir mövcuddur: *“Yaşayış məntəqəsi kəngərli tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Əlincə qalasının yerləşdiyi ərazi də keçmişdə Şahtaxtı adlanmışdır. Tədqiqatçılar bu toponimi “dağ döşündə hamar düzən yer” kimi izah edirlər”* [3, s. 205]. Deməli Şahtaxtı həm coğrafi məkan, həm də toponim kimi türk mənşəli tayfa olan kəngərlilərin adı ilə bağlıdır.

Kəngərli rayon ərazisində yerləşən qədim yaşayış məntəqələrindən biri də Yurdçu kəndidir ki, adı kəngərlilərlə bağlıdır. 1900-1924-cü illərin arxiv materiallarına diqqət yetirdikdə, Yurdçu adının Yupçu yazılış formasına da rast gəlirik. Bu ad kəngərlilərlə bağlı etnooykonimlərdən biridir. V.Qriqoriyev, A.Bağırov və b. tədqiqatçıların Yurdçu oykoniminin Kəngər tayfalarının bir qolu ilə bağlı olduğu fikrini F.Rzayev təsdiq edərək qeyd edir ki, *“Biz mənbələrə istinadən bu izahın doğru olduğuna dair elmi faktlarla qarşılaşırıq”* [8, s. 130]. Həmçinin “Azərbaycan toponimləri” ensiklopedik lüğətində də eyni fikirlə qarşılaşırıq. Burada isə qeyd olunur ki, “oykonim kəngərli tayfasının yurdçu tirəsinin adı ilə bağlıdır” [3, s. 288]. Bir neçə mənbədəki məlumatların müqayisəsi bir daha təsdiq edir ki, Yurdçu oykonimi Kəngərli türklərinin eyniadlı qolu ilə bağlı etnooykonimdir.

Nəticə. Kəngərli rayon inzibati ərazisinə daxil olan yaşayış məntəqə adlarının etimoloji nöqteyi-nəzərdən araşdırılması ilə əldə edilən məlumatlar bir daha ərazimizin qədim türk tayfalarına məxsus olduğunu göstərir. Tarixi proseslər nə qədər məntəqə adlarına müəyyən təsirlər göstərsə də, gördüyümüz kimi adlar tarixdən birdəfəlik silinmir. İşin yekun nəticəsi kimi deyə bilərik ki, indiki Kəngərli rayonu inzibati ərazisində yerləşən yaşayış məntəqələrindən Xıncab, Qabıllı, Şahtaxtı, Yurdçu kəndləri ayrı-ayrı etimoloji tədqiqatlarda isbatını tapdığı kimi Azərbaycan xalqının Ana yurdlarıdır. Tarixən bu məntəqələr Naxçıvan ərazisinin tərkib hissəsi, əcdadlarımızın yaşadığı yurd yerləri olmuşdur. Bu deyilənlər yuxarıda qeyd etdiyimiz yer adlarının etimoloji təhlili nəticəsində, həmin adların mənşəyinin Türk mənşəli tayfalardan olan kəngərlilərin adı ilə əlaqədar olduğu faktı əsasında bir daha öz təsdiqini tapır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova A.Y. Osmanlı qaynaqlarında Naxçıvan və ətrafının onomastikası. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 160 s.
2. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət: 2 cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
3. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət: 2 cildə. II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
4. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
5. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
6. Rzayev F.H. Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan, 2006, 242 s.
7. Rzayev F. H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (miladdan öncə II-I minilliklər). II c., Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2013, 528 s.
8. Rzayev F.H. Naxçıvan makrotoponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: ADPU, 244 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ruzgarcamal@gmail.com

Rüzgar Jamal

**TRACES OF THE KANGARLI TRIBE BRANCHES IN THE ETYMOLOGICAL
 ANALYSIS OF THE OIKONYMS OF THE KANGARLI REGION**

The article provides information about etymology as a special branch of linguistics, as well as about the scientific significance of the etymological study of onomastic units. The ancient names of settlements located in the current Kangarli region of the Nakhchivan Autonomous Republic, which is one of the oldest settlements in Azerbaijan and the world, were subjected to etymological analysis, and names associated with the Kangarli tribes were also studied. Additionally, it is brought to your attention from which particular clan of the Kangarli tribe the oikonyms in question take their historical basis. Simultaneously, a comparison was conducted between the initial version of the oikonyms, as documented in historical sources, and the contemporary version. From the standpoint of etymology and according to sources, we examined eleven settlements situated within the administrative boundaries of the Kengerli district, namely Gyvrag, Boyukduz, Chalkhangala, Khinjab, Hok, Gabylyly, Karabaglar, Shahtakhty, Tazakend, Yeni Karki, and Yurdchu. We also examined several names of settlements, including those whose etymology is directly linked to the names of the Kangarli tribes.

Keywords: *Nakhchivan, Kangarli, etymology, ethnonym, oikonym.*

Рюзгар Джамал

**СЛЕДЫ ВЕТВЕЙ ПЛЕМЕНИ КЕНГЕРЛИ В ЭТИМОЛОГИЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ
 ОЙКОНИМОВ КЕНГЕРЛИНСКОГО РАЙОНА**

В статье приводятся сведения об этимологии как специальной отрасли языкознания, а также о научной значимости этимологического изучения ономастических единиц. Древние названия населенных пунктов, расположенных на территории нынешнего Кенгерлинского района Нахчыванской Автономной Республики, являющегося одним из древнейших поселений в Азербайджане и мире, были подвергнуты этимологическому анализу, а также исследованы названия, связанные с племенами Кенгерли. Кроме того, до внимания доводится, от ка-

кого именно рода племени Кенгерли берут свою историческую основу рассматриваемые ойконимы. При этом первоначальный вариант ойконимов, отраженный в исторических источниках, сравнивался с современным вариантом. На основе источников мы рассмотрели одиннадцать населенных пунктов, входящих в административную территорию Кенгерлинского района (Гывраг, Боюкдуз, Чалхангала, Хинджаб, Хок, Габыллы, Карабаглар, Шахтасты, Тезкенд, Ени Кярки, Юрдчу) с этимологической точки зрения и обратили внимание на несколько названий населенных пунктов, в том числе те, этимология которых напрямую основана на названиях родов племени Кенгерли.

Ключевые слова: *Нахчыван, Кенгерли, этимология, этноним, ойконим.*

(AMEA-nın müxbir üzvü professor Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 07.02.2025

Son variant 11.03.2025